

pl. gold MAX. *gocce* ~ gold GRUBE *guči* 'bitter', gold MAX. *gúccí* 'noch' ~ gold GRUBE *gúci* 'sammt, und'. A *cci* tehát szintén **ti*-re vezethető vissza. Végül a mandzsu *qosxa* megfelelés is szabályos, mert egy **qosi-xa* < **qoči-xa* alakon keresztül egy eredeti **goti-xa* szóra megy vissza. A mandzsu *si* < **či*, továbbá **či* < **ti* fejlődésre, valamint a kettő kapcsolatára vonatkozólag LIGETI LAJOS „Mandzsu nyelvészeti kérdések“ című egyetemi előadásaira (1944/1945. I.) támaszkodtam. — A *-g* kezdetű tungúz szavak idetartozását egy mandzsu (déli ági) *k-* ~ tungúz *g-* váltakozás igazolja; pl. gold MAX. *kóttole*, gold GRUBE *kutuli* 'Segel' ~ tungúz, Amur középső folyása-menti MAAK *gotoli* | gold MAX. *konku* 'Hammer aus Holz zum Störschlagen' ~ tungúz, Amur középső folyása-menti MAAK *gunqu*. — A kikövetkeztethető mandzsu-tungúz alapalak **kuti* 'csuka' volt; ez a halmév jól egyeztethető az északi tavgiszamojéd *kati* 'csuka' szóval. — Ez esetben tehát egy az egész mandzsu-tungúz nyelvközösségre kiterjedő szamojéd: mandzsu-tungúz szóegyezéssel van dolgunk.

A fentiekén kívül más egyezések is kínálkoznak, s anyagunk hihetőleg még gyarapodni fog, főleg ha azokat a szamojéd adatokat is figyelembe vesszük, amelyek uráli összefüggése ez idő szerint nem világos. DIÓSZEGI VILMOS.

Szerencse.

Egy *szerencse* szó már Anonymusnál felbukkan, aki a mai *Szerencs* várost *Zerensze*, *Zerenche* névvel jelöli. MELICH JÁNOS (MNy. XXX, 42—3) kimutatta, hogy Anonymus az általa használt névvel kapcsolatban nem gondolt *szerencse* 'sors, fortuna' szavunkra. PAIS DEZSŐ, aki Magyar Anonymusában (140) még más véleményen volt, később szintén arra az álláspontra helyezkedett, hogy Anonymus *Szerencs* : *Szerencse* magyarázatának nincs köze a *szerencse* szóhoz, amely ha meg is lett volna Anonymus nyelvében, ami nem valószínű, akkor mindenesetre *szerencsa* formában kellett volna megjelennie (MNy. XXX, 108—10). A szó azonban csak a XV. század második felében jelent meg először szövegeinkben, és még akkor is hosszú ideig az illeszkedés nélküli alakban fordult elő.

XIV. századi okleveleinkben van egy *sf[S]jerench* olv. *szerēncs* vagy *sērēnc* szó 'malefactor, latro' értelemben. Ugyanez megtalálható két szójegyzékünkben is: BesztSzój. 173: „statilantes: *zerench*“ (SÁGI: NyK. XXXVII, 112) és SchlSzój. 657: „stratilates: *faranch*“. TAGÁNYI KÁROLY szerint (Századok 1893: 317—8) a gonosztevők egy fajtáját jelölő *szerencs* ugyanabból a töből származik, mint *szerencse* szavunk, mert mind a kettő a délszláv *sretati* 'összetalálkozni' igére megy

vissza: ezek a rablók 'utasokkal találkozó' és innen a nevük (vö. PAIS: MNy. XXX, 110).

A *szerencse* szótól egészen függetlenül, más úton jutott el hozzánk a *sretati* ige *sreća* 'fortuna' származékából eredő mai *szerencse* szavunk. A szó ó-szlovén eredetét MELICH tisztázta (SzlJ. I/1, 7—10). A délszláv nyelvekben a *sreća* ma is 'szerencsé'-t jelöl.¹

A *szerencse* szó legkorábban fosztóképzős alakban kerül elének a SermDom. következő adata szerint: „infortunia: *zerenchatalanfagokath*“ (SZILÁDY kiad. II, 329). Utána a SzalkGl 82. következő adatában találkozunk vele: „fato (euento) mersit fortuna sinistro: *gonoz zerencze törtynethyuel*“. Ezt a két első felbukkanást a kódexek számos adata követi, közöttük különösen az ÉrdyK.-ben találkozunk vele gyakran. A XVI. század első felében már teljesen meghonosodott, amint az ebből a korból fennmaradt levelek egész sora bizonyítja (LevT. I.).

A palatalis illeszkedés már elég korán megkezdődött: ezt mutatja a SzalkGl.-beli adat, mely a *szerencse* második legrégibb előfordulása. Kódexeink megoszlanak a *szerencsa*, illetőleg *szerencse* forma használatában. A Jord., Érdy, Keszt., Kulcs.-kódexben túlnyomórészt *szerencsa*, a Virg., Dom., Tel., Döbr., Corn., Érs.-kódexben pedig *szerencse* jelentkezik. A XVI. század közepe táján az illeszkedés a nyelvközösség legnagyobb részében már végbement, bár Tinódinál igen gyakran előfordul az illeszkedés nélküli alak, sőt felbukkan még Kulcsár György Postillájában 1574. és Beythe István Epistoláiban 1584. is. Az OklSz. pedig még 1613-ból is közül *jószerecsés* címszó alatt két adatot, ahol szintén *zerenchas*, illetőleg *zerenhyas* alakra akadunk. Érdekes, hogy míg Kulcsár és Beythe dunántúliak, és említett munkáik Alsólindván, illetőleg Németújváron jelentek meg, addig az 1613-ból való adatok zemplén-megyéiek.

A MTsz. egy Bács megyéből származó adata szerint a kártyázók Topolyán *nincs szerencsém* helyett azt szokták mondani: *nincs szretyám*. A délszláv nyelvterület közelében tehát az újabb időkben is belekerült a *sreća* szó nyelvünkbe. Nem véletlen, hogy éppen a szlavóniai magyar nyelvjárás őrizte meg illeszkedés nélkül *szerencse* szavunkat *szērēncsa* formában (MTsz.).

Ha szemügyre vesszük a kódexekben és a XVI. század íróinál a *szerencse* előfordulásait, akkor tapasztalnunk kell, hogy jelentésük korántsem egyértelmű, akárcsak a délszláv *sreća* vagy a latin *fortuna* jelentése sem.

CALEPINUS a következőképpen magyarázza a *fortuna* jelen-

¹ Vö. IVEKOVIĆ—BROZ, Rječnik hrvatskoga jezika *sreća* és VUK—KARADŽIĆ, Srpski rječnik *среча*.

tését: „Est accidentium rerum subitus atque inopinatus eventus. Sors, fors, casus, temeritas Quid est enim aliud fors, quid fortuna, quid eventus, quid casus, nisi quum sic aliquid cecidit, sic evenit, ut vel non cadere, atque evenire, vel aliter cadere atque evenire potuerit? Est autem fortunae vocabulum medium: sed quum fortunam solam dicimus, intelligimus foelicitatem.“¹ A *fortuná*-nak e szerint van egy „vox media“ értelme, de e mellett jelenthet határozottan 'jószerencsé'-t is. Ez különösen a származékoknál tűnik ki világosan. A *fortuno* ige rokonértelmű kifejezései C.-nál *prospero, secundo*; a *fortunatus*-é *prosper, felix* stb. A származékoknál tehát mindig a „jó“ értelemmel találkozunk.

Jelentéstanilag hasonló a helyzet a délszláv *sreća* és a magyar *szerencse* szóknál. Mindkét nyelvben megtaláljuk a C. általa *fortuná*-val kapcsolatban ismertetett két jelentést. A *sreća* és a *szerencse* „vox media“ értelme azonban később lassan háttérbe szorult. Mai nyelvünkben a *szerencse* határozottan 'jószerencsé'-t jelent. A semleges jelentés egyes kifejezésekben maradt csak fenn, mint pl. *szerencsét próbálni*.²

A „vox media“ értelemben a *szerencse* közel állt a latin *sors* szóhoz, úgyhogy ezt *szerencsé*-vel fordítják első szövegeink és szótáraink. A XXX. zsoltár 16. versének egyik sora: „in manibus suis *sortes* meae“ a DöbrK.-ben (77) így szerepel: „en *zereñem* te kezeidbe“ (Nytár. XII, 36). VERANCICS FAUSTUS 1595-ből való szótára azt bizonyítja, hogy a dalmát (kaj-horvát) nyelv szintén így jár el: a latin *sors*-ot *srychia*-val fordítja. A latin *sors* a NySz. tanúsága szerint a XV. században a magyarba is átkerült változatlan formában, de elterjedése lényegesen kisebb a *szerencsé*-énél, mivel az esetek legnagyobb részében továbbra is ezzel fordítják. — A *sors* és a *szerencse* „vox media“ értelemben tehát ugyanazt a fogalmat fejezik ki, és jelentésük változatlanul azonos maradt a XVI. és XVII. században is. Mindkét szó egy olyan hatalmat jelölt, mely egyaránt okozhatott sikereket és bajokat, kellemes vagy kellemetlen eseményeket. Éppen ezért a *szerencse* nagyon gyakran jó vagy *gonosz* jelzővel szerepel. Egyfelől: ÉrdyK. 80: „fok . . . vezedelmek vannak ez vylagon mynd emberel Idueffege ellen es igaz teetemeeny e ellen mynd eelete ellyen, es *yo zerenchaya* ellen . . .“ (Nytár. IV, 124) | JordK. 246: „Mykoron az wton madar feezketh talalandaz, az ew annyokat el boczassad, hogy *yo zerenczad* legyen ez felden“ (NySz. III, 226). Másfelől: ÉrdyK. 595: „nagy *gonoz zerencha* talala“ (Nytár. V, 405).

A *gonosz szerencse* kifejezést a XVIII. században a *bal-szerencse* kiszorította. A NyŰSz. szerint első ismert előfordulása Gyöngyösinél található 1664.; a NySz. pedig Faluditól

¹ Az 1598-i bázeli kiadást használtam.

² Vö. horvát *okuša sreću* Iv.—Broz II, 458.

idéz idevonatkozó adatokat. A NyÚSz. idézte adatnál azonban egy régibb előfordulását is ismerjük a *balszerencsé*-nek. Zrínyi-nak fia halálára írt elégiájában 1659. olvasható ez a pár sor:

„Mindent el kell szenvedni;
Mind jóért, körösztért,
És *bal szöröncségért*,
Az Istent köll áldani.“

(NÉGYESY kiad. 358.)

Azonban nemcsak a *gonosz*, hanem a *jó szerencse* terén is változás történt. A 'szerencse → jó szerencse' jelentésszűkülésnek már a kódexekben is megtaláljuk a nyomait: CornK. 153: „Az jrygfeeg . . . be rekeztý ev zemyt hogne lathaffa egyebeknek bodogfagokat auagy *zerencheyeket*.“ (Nytár. VII, 156) | ÉrsK. 483: „De ha czazar yly yol leend hogy az *zerencze* en ream terend es hogy en ewket meg gyözendem mywel ayandekoz meg engem.“ (i. h. X, 215).

A 'szerencse → jó szerencse' jelentésszűkülést nagy mértékben elősegítette az a körülmény, hogy — miként C.-nál láttuk — a latin *fortuná*-nak is volt már 'fortuna prospera' jelentése, valamint hogy a *szerencse* szót átadó délszláv nyelvben VERANCICS tanúsága szerint a *faustus*, *prosper*, *felix* szavaknak a *srichyan* 'szerencsés' szó felelt meg. Ugyanígy a latin szövegek magyar fordítói is a *szerencsés* szóval fordították nemcsak a latin *fortunatus*-t, hanem a *faustus*, *secundus*, *prosper*, *felix*, *auspicatus* szavakat is. — A *szerencsés* szó így rokonértelműje lett *boldog* szavunknak. Nagyon sokszor együtt is szerepelnek: TelK. 33: „*zerenčas* es *bodog* nap ez vigasagnak napya“ (i. h. XII, 298). A LXVII. zsoltár 20. versében szereplő „*prosperum iter*“ szerkezetet az Apork. 16 „*boldog* sfluent“ (i. h. VIII, 168), a DöbrK. 128 „*zerenčef* vtat“ (i. h. XII, 61) kifejezéssel fordítja. — Hasonló a helyzet a *prosper*, *felix* stb. származékainál is. Ps. XLIV. 5.: „intende *prosperere*“ ~ DöbrK. 100: „*zerenčesül* vgekeziel“ (i. h. XII, 47) | Ps. XXXVI. 7.: „qui *prosperatur* in via sua“ ~ KulcsK. 86, KesztK. 87: „ky *zerenchafsultatyk* w vtaba“ (i. h. VIII, 293, XIII, 174). — A *prosper*, *felix* szavak 'szerencsés, boldog' jelentéséhez hasonlóan az *improsper*, *infaustus*, *infortunatus* stb. magyar fordításai *szerencsétlen*, *boldogtalan*. Nem csodálkozhatunk egy ilyen kifejezésen mint „*szerencsétlen szerencze*“ 1603.,¹ ami egyszerűen a. m. 'fortuna improspere'.

A latin *infortunium*-nak megfelelő *szerencsétlenség* főnév (l. SermDom. II, 329) fogalmilag nem azonos a *gonosz szerencsé*-vel, illetőleg a későbbi *balszerencsé*-vel. A mai nyelv-

¹ Rákóczi Zsigmond epitáphiumáról: IrtörtKözl. 1930: 228. Közli LUKCSICS PÁL.

érzek is különbséget tesz a *balszerencse* és a *szerencsétlenség* között. A *balszerencse* — akárcsak a *jó szerencse* — aktívnak, cselekvőnek felfogott erők, szemben a 'calamitas, baj, veszedelem' jelentésű, mintegy passzív módon, szándéktalanul előálló *szerencsétlenség*-gel. A *balszerencse lesújtja* vagy *üldözi az embert*, míg a *szerencsétlenség éri őt* vagy a *nyakába szakad*. A *balszerencse*-vel szubjektív, érzelmi viszonyban van az a személy, akit ér, a *szerencsétlenség* és a szerencsétlenül járt személy pedig objektíven viszonylanak egymáshoz. A *balszerencse* és egy személy közt birtokviszony is elképzelhető: „*balszerencsém van*“. A *balszerencse*, illetőleg *jó szerencse* valószínűleg hozzátartoznak az emberhez. Az ember mintegy magában hordja vagy az egyiket vagy a másikat. A *szerencsétlenség*-hez viszont nincsen egyéni köze. Az ilyen kifejezésekből, mint „*szerencsétlenség történt velem*“, „*szerencsétlenségben volt részem*“, minden személyes kapcsolat hiányzik.

A *szerencsétlenség* szónak tehát nincs valami különösen gazdag fogalmi háttere, akárcsak a 'prosper stb.' értelemben vett *szerencsés*-nek vagy a 'felicitas, prosperitas' értelemben vett *szerencse*-nek sem. Ezért van az, hogy a középkor'és a humanizmus sokat emlegetett *fortuná*-ját kizárólag a semleges „*vox media*“ *szerepcse* fejezte ki, amely egyaránt lehetett 'jó szerencse' és 'gonosz szerencse' is.

Érdekes megjegyeznünk, hogy Pesti Gábor a *szerencsétlenség* helyett két helyen a *fereferencse* szót használja (TOLDY kiadás 63, 208). Ezen kívül egyetlen ismert előfordulása a SermDom.-ban (II, 198) van.

A *szerepcse*-szavunkkal összefüggő különböző jelentéstani problémák vázolója után felvetődik az a kérdés is, hogy vajjon miképpen fejezték ki nyelvünkben a *fortuná*-t a szláv *sreća* átvétele előtt.

A 'fortuna, sors' fogalom kifejezésére egységes szavunk nem volt a XV. század előtt. A latin *fortuna* és *sors* szókat különböző esetekben más és más szóval fordították. MELICH kimutatta, hogy 'szerepcsevetés, sorsvetés' értelemben a *nyil* szót használták szavunk elterjedéséig (SzlJ. I/1, 8—9), de a *nyil* szó szerepét úgy tünteti fel, mintha általában a későbbi *sors* és *szerepcse* szavak előzményéül volna tekinthető. Az általa idézett példákban azonban a *nyil* minden esetben kizárólag 'nyilvetés', azaz 'sorshúzás, sorsolás' jelentésben szerepel. MELICH megállapítását tehát túlzottnak kell tartanunk. Állításait még azzal is kiegészíthetjük, hogy nemcsak a *nyil* jelentkezik a 'sorsolást' jelentő kifejezésekben, hanem a 'lusus, palaestra' jelentésű *házsárt* szó is. A *sors* és *szerepcse* szavak egybeesése ezen a ponton is kitűnik: a latin *sortem mittere* szerkezetet a *nyilat vetni* és *házsártot vetni* alakok lassú kiszorítása után hol *szerepcset vetni*, hol *sorsot vetni* formában adják vissza.

A szerencsés és a hozzá hasonló származékok helyén érhetően a *boldog* stb. szavak álltak. A *prosper* szót pl., melyet később többnyire *szerencsés*-sel fordítanak; *boldog*, *bőséges* szavakkal adják vissza. A LXVII. zsoltár 20. versében szereplő *prosper* helyett az Apork.-ban *bodog* (Nytár. VIII. 168), a KesztK.-ben és KulcsK.-ben *beufeges?* (i. h. XIII, 207, VIII, 323), a DöbrK.-ben pedig már *zerencéf* (i. h. XII, 61) van.

A *fortuna* szó eredeti értelmét azonban, amit C. így határozott meg: „est accidentium rerum subitus atque inopinatus eventus“, a *történet* szó fejezte ki. A *történet* egészen a XIX. századig a mai *véletlen*-t jelentette. A NyÚSz. szerint mai jelentésének első előfordulása a Molnár Jánostól való „Az anyaszentegyház történeti“ szerkezetben fedezhető fel 1769. C. szerint a *történet* jelentése 'eventus, accidentia', de a NySz. adatai azt mutatják, hogy gyakran 'szerencse, sors' értelme van: NagyszK. 42: „Gonoz történetöket bekefeggel zenveg“ (Nytár. III, 12). A szó szövegeinkben először a SermDom.-ban bukkan fel több helyen is, de jelentése itt a gyakoribb 'véletlen'.

Eleinte tehát a *történet* szó jelentése nem volt világos. Csak a *szerencse* elterjedése után tisztult az értelme, és ettől kezdve csak 'véletlen'-t jelent. A *szerencse* és *történet* korábbi összekeverésére jellemző a SzalkGl. már idézett adata: „fato (euento) mersit fortuna sinistro: gonoz zerenche törtynethywel“. Itt tehát a *fortuna* szót fordítják *történet*-tel.

A *szerencse* és *véletlen* szabatos kettéválasztódása a XVI. század folyamán mehetett végbe. A XVI. század első feléből való Gyöngyösi Szótártörödékekben a *casus* címszó alatt a következőket olvassuk: „Casus: modo fortuna est: Zerenche: modo inopinatus euentus: „Véletelen Zerenche: modo calamitas: et infortunium: Vezedelóm: Zerench(et)lenség(h)“. (MELICH kiad. 169.) A *Véletelen Zerenche* tulajdonképpen nem más, mint a *történet*. Mindenesetre határozottan el van választva a *fortuna* 'szerencse' az *inopinatus eventus* 'véletlen, történet'-től és az *infortunium* 'szerencsétlenség, baj'-tól is. — Ugyanezt az elkülönülést bizonyítják többi szótáraink is: *Fortuna*: C. Szerentse; MA. Szerencze; PP. Szerentse. *Eventus*: C. történet, eset; MA. Történet, Efet; PP.-nál ugyan mást találunk: *Kimenetel, Következendő vég*, de a magyar-latin részben a *történet* jelentéseként az *Eventus* is ott szerepel a *Cafus* és az *Accidentia* mellett. *Infortunium*: C. Szerentsétlenség; MA. Szerenczetlenfeg; PP. Szerentsétlenség.

Megjegyezzük még, hogy a *történet* szó eredeti 'véletlen' jelentését megőrizte a köznyelvben is némelykor a 'véletlenül' értelemben használt *történetesen*. A *történet*, illetőleg a belőle képezett *történetes* régi értelmét fedezhetjük fel az ilyen tájnyelvi kifejezésekben is: *történetes hely* (MTsz.), vagyis 'veszedelmes hely', ahol valami kellemetlen véletlen érheti az embert.

KLANICZAY TIBOR.